

geografska proučevanja in regionalno geografska problematika

NEKATERE GEOGRAFSKE ZNAČILNOSTI DRŽAV V RAZVOJU

Marijan Klemenčič^x

Večkrat se nam zdi, da svet postaja vedno bolj enoten, vendar številna dejstva govorijo o nasprotnem – nasprotja v svetu se povečujejo. Z nasprotji mislimo predvsem na razlike v stopnji gospodarskega razvoja. Te razlike so tako velike, da odločilno vplivajo tudi na druga področja družbenogospodarskega razvoja. Zelo modno poudarjanje razlik v stopnji gospodarskega razvoja med "Severom" in "Jugom" ima globoko človeško tragiko in postavlja vprašaj nad vrednostjo naše družbene biti.

Ne da bi poveličevali svojo stroko, lahko trdimo, da ima geografija edinstveno možnost, da celovito obravnava tako imenovani problem nerazvitosti. Seveda to ni mogoče na tradicionalen regionalnogeografski način, ki sloni predvsem na opisu geografskih elementov političnih tvorb (držav).

Novi učni načrt za drugi letnik geografije v srednjem usmerjenem izobraževanju je nastajal v času spreminjanja izhodišč regionalnogeografskih obravnav. Poleg teoretsko-metodološke nedodelanosti učbenika moti neenotnost pri podajanju vsebin, ker ga je pisalo več avtorjev. Ob tem pa nikakor ne gre prezreti velike časovne stiske pri pripravi učbenika, saj je bil napisan in natiskan v rekordnem času. Kakorkoli, učbenik zahteva, da se učitelji temeljito poglobijo v problematiko in se soočijo z realnostjo sodobnega sveta. Paziti pa je treba, da nas ne zavedejo enodnevnih informacij in ne pademo v "kotel manipuliranja", ki ga kuri porabniška miselnost "zahodne civilizacije". Problematika je kot nalašč, da najprej vprašamo sebe o našem odnosu do svetovnega dogajanja.

Razvitost, nerazvitost

Po zadnji vojni so nastale številne klasifikacije držav, od ideološko oziroma blokovsko zasnovane delitve na Vzhod in Zahod, do delitve na razvite države in države v razvoju oziroma do delitve na (razviti) Sever in (nerazviti) Jug. Druga delitev je postavljena izrazito s stališča gospodarsko razvitih držav, ki menijo, da so industrializacija, urbanizacija, visok življenjski standard sinonim za razvitost. Za merilo razvitosti so se začeli uporabljati nekateri močno poenostavljeni in preprosto razlagani kazalci: višina narodnega dohodka na prebivalca, porab-

^x dr. geog., docent PZE za geografijo, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 13, glej izvleček na koncu Obzornika

ljena energija na prebivalca itd. Ljudje niso bili razvrščeni po tem, kdo so, pač pa po tem, kaj in koliko imajo.

Geografija je v veliki meri prevzela ta poenostavljena gledanja na razlike v gospodarskem razvoju držav, tako da je prava geografska vsebina problema ostajala ob strani. Pri proučevanju "nerazvitosti" se moramo zavedati, da nasprotja v svetu niso le posledica različnega gospodarskega razvoja, pač pa, da prihaja do nasprotja dveh civilizacij: tako imenovani industrijski ("zahodni"), ki jo po njenih osnovnih značilnostih imenujemo tudi potrošniška, se postavljajo po robu tradicionalne (domačijske) civilizacije v Latinski Ameriki, Afriki in Aziji. Industrializacija se pri teh ljudstvih širi počasi, ker je tuja njihovemu pojmovanju razvoja. V boju dveh civilizacij je "zahodna" izrazito agresivna, tako da so tradicionalne civilizacije v osnovi obsojene na poraz.

Kolonializem, neokolonializem

Kolonializem izvira iz želje, da bi nadvladal nad tujimi ozemlji, si zagotovil vire hrane ter trg za industrijske izdelke in surovine za industrijsko proizvodnjo. Prvi kolonialni imperiji v začetku novega veka izvirajo predvsem iz trgovskih pobud. Ti imperiji so v glavnem propadli v 17. stoletju, ko se je s prvim obdobjem kapitalistične industrializacije začelo novo obdobje kapitalizma, katerega nosilci so bili Angleži. Začela se je "mednarodna delitev dela", po kateri naj bi kolonije oskrbovale matično deželo s surovinami in hrano, v zameno pa bi dobile industrijske izdelke.

Z močno koncentracijo (akumulacijo) kapitala je prišlo do oblikovanja velikan-skih družb, ki so imele podružnice (tovarne) po vsem svetu, zato govorimo o nadnacionalnih družbah. V industrijsko najbolj razvitih državah se je oblikovalo nekaj središč, v katerih se je nakopičila moč industrijske družbe (kapital, raziskovalne organizacije, sedeži nadnacionalnih družb itd.). Govorimo o središčih odločanja (tudi o središčih moči), saj se tu v veliki meri odloča o razvoju gospodarstva v številnih državah.

Če se je kolonialni sistem, katerega nosilec je bila Velika Britanija, oprl na vojaško zasedanje ozemelj, pa za transnacionalni gospodarski sistem odkrita okupacija tujih ozemelj ni več potrebna. Neokolonialistični sistem je prevzel obstoječe strukture in nadaljeval z gospodarskim izkoriščanjem z močjo kapitala in razvite tehnologije. Prejšnjo kolonialno velesilo Veliko Britanijo je zamenjala neokolonialna velesila ZDA.

S politično osvoboditvijo nekdanjih kolonij se torej njihov dejanski gospodarski položaj ni spremenil, saj so nekdanjo matično kolonialno silo sedaj nadomestili izkoriščevalski sistem "svetovnega gospodarstva" oziroma transnacionalne družbe. Inozemske podružnice transnacionalnih družb so že l. 1976 po vrednosti presegle četrtno celotne svetovne proizvodnje oziroma več kot vse države v razvoju skupaj.

Regionalni razvoj v državah v razvoju

Tradicionalne družbe so v preteklosti gospodarstvo in način življenja prilagodile naravnim razmeram in tako vzpostavile v pokrajini ravnotežje med naravo in družbo. Družbeno življenje v teh družbenih skupnostih se je odvijalo v okviru velikih družin ali plemen, gospodarstvo pa je slonelo na preprostih oblikah kmetijstva, lova in nabiralništva. Družba se je zaradi skromnih proizvodjalnih sil morala močno podrediti in prilagoditi naravnim razmeram. Dobra letina je prinesla blagostanje, slaba pa lakoto in povečano umrljivost.

S posegom kolonialistov so se razmere bistveno spremenile. Kolonialisti so začeli uvajati industrijski način proizvodnje (plantažno poljedelstvo, velikopotezno izkoriščanje rudnih bogastev), kar je v pokrajini povzročilo velike spremembe. Vedno močnejše uveljavljanje sodobnega gospodarstva je povzročilo tudi družbene spremembe (pojav privatne lastnine, denarnega gospodarstva, nadomeščanje družinske ali plemenske pripadnosti s socialno pripadnostjo itd.), pa tudi pojavljanje družbenega zla, ki ga prej niso poznali (alkoholizem, podkupovanje, kriminal itd.).

Stik oziroma spopad obeh vrst gospodarstev, industrijskega (sodobnega) in tradicionalnega, je prinesel močne pretrse v socialnem in prostorskem pogledu. Pride do dvojnosti (dualizma) izrabe prostora. Na eni strani so se oblikovala osrednja območja (to so tista, kjer se uveljavlja sodobni, industrijski način izrabe zemlje: plantaže, rudarska območja, mesta) in obrobna (periferna) območja, kjer se ohranja tradicionalni način življenja in izrabe zemlje.

Razvoj osrednjih območij je v rokah tujega kapitala, ki vso proizvodnjo izvaža. Denar se vlaga le v tiste projekte, ki prinašajo velike dobičke. Temu primerno se razvija le tisto prometno omrežje, ki služi izvozu naravnega bogastva. Tuj kapital se obnaša izrazito "roparsko", brez posluha za potrebe domačinov.

Nekatere države so se že otresle najhujše podrejenosti tujim odločitvam in začele razvijati lastno industrijo. V želji, da bi se kar najhitreje približale razvitim državam, so močno pospešile razvoj gospodarstva z najemanjem tujih kreditov. Prisiljene so bile razvijati le najbolj perspektivne gospodarske panoge na prometno najbolj ugodnih območjih. S tem je prihajalo do vedno večjih razlik v regionalnem razvoju, kar je povzročilo odseljevanje prebivalstva z obsežnih predelov in prekomerno kopičenje v industrijskih območjih. Taka gospodarstva so izredno občutljiva za spremembe na svetovnem trgu, ki lahko resno ogrozijo gospodarstvo celotne države (na primer Brazilije, Mehike, Turčije).

Druge države ostajajo v popolni odvisnosti od tujega kapitala. Še pred nekaj leti je prevladovalo mišljenje, da bo prodor kapitala in kapitalističnega gospodarstva po svetu pripeljal do razvoja obrobni območij. Toda to se ni zgodilo. Kapitalizem je prodril na periferijo (deli sveta, ki še niso doživeli močnejše industrializacije) samo zato, da se je oskrbel s surovinami in energijo. Nikjer ni pokazal

namena, da bi prispeval k razvoju periferije (na primer z industrializacijo) - to stanje označujemo s perifernim kapitalizmom. Celo več, razlike v gospodarski razvitosti med posameznimi državami se še povečujejo: periferni kapitalizem siromaši (ropa) gospodarsko slabo razvite države in bogati gospodarsko razvite države.

Čeprav so med državami v razvoju velike razlike, pa lahko govorimo o treh značilnih odnosih, ki jih povezujejo v enotno skupino:

- a) Sever - Jug,
- b) mesto - podeželje,
- c) bogati - revni.

Gospodarska dominacija razvitih držav nad državami v razvoju je osnovni dejavnik družbenogospodarskega in prostorskega razvoja v teh državah. Države v razvoju si prizadevajo, da bi se kar najbolj otresle gospodarske odvisnosti.

Hitro naraščanje števila prebivalstva in s tem povezano povečano povpraševanje po hrani, osiromašenje prsti, razpadanje tradicionalnih oblik življenja na podeželju ter varljiva podoba blišča v mestih so povzročili množično preseljevanje podeželskega prebivalstva v mesta. Nekdanje ravnotežje v izrabi zemlje se je hitro porušilo in prihaja do zanemarjanja razvoja podeželja, medtem ko mesta niso sposobna nuditi dela in bivališč doseljenemu prebivalstvu. V takem regionalnem in socialnem razvoju ostajajo nekatere socialne skupine na robu preživljanja, medtem ko druge bogatijo. Njihovo bogastvo ne izhaja iz dela ali poslovne spretnosti. Večina med njimi so uradniki, ki so prevzeli uradniška mesta od nekdanjih kolonistov ter razvili neverjetno izdelan in razvejan sistem podkupovanja. Tudi pomemben del tuje pomoči se ustavi v njihovih žepih. Tako ni nič čudnega, če so socialne razlike v številnih državah v razvoju občutnejše kot v razvitih državah.

Osnovni geografski problemi držav v razvoju

Industrijski način proizvodnje je v državah v razvoju povzročil številne geografske probleme. Uvedba osnovne zdravstvene oskrbe je povzročila izredno hitro rast prebivalstva (demografsko eksplozijo) v zadnjih desetletjih, zaradi česar je prišlo do močnega pritiska na zemljo. Zaradi preprostega načina obdelovanja zemlje so hektarski donosi skromni, spremembe v izrabi zemlje pa povzročajo ekološke probleme. Velik del podeželskega prebivalstva se iz bede na podeželju seli v mestno bedo; računa namreč, da so tu večje možnosti za preživljanje kot na podeželju.

Rast prebivalstva. Za tradicionalne družbe (ameriške, afriške, azijske) sta bila še pred kratkim značilna izredno visoka rodnost in smrtnost, tako da je bil naravni prirastek nizek ali pa je stagniral. Vsaka naravna katastrofa (suša, poplave itd.) je močno povečala umrljivost prebivalstva.

Z uvajanjem osnovne zdravstvene oskrbe v zadnjih desetletjih se je močno zmanjšala stopnja umrljivosti dojenčkov, tako da je število prebivalstva začelo hitro naraščati. Naravni prirastek je v marsikateri državi presegel 30%, rodnost pa celo 50% (na primer v Keniji).

V tem desetletju človeštvo letno naraste za 78 milijonov, od tega 68 milijonov v državah v razvoju. Leta 1960 je v državah v razvoju živelo 67,4% svetovnega prebivalstva, leta 1975 pa že 71,6%.

Problem prehrane. Tradicionalne družbe so s preprosto tehniko obdelave zemlje pridelale le toliko hrane, da so se prebivalci lahko preživeli. Ob hitrem večanju števila prebivalstva kmetovalci niso mogli čakati, da bi zemlja s praho obnovila hranljive snovi (5 do 7 let v tropskem pasu), ampak so dobo prahe vedno bolj krajšali. Posledica je bila hitro izčrpanje prsti ter lakota zaradi skromnega pridelka. Hitro širjenje obdelovalnih površin je marsikje pripeljalo do porušanja naravnega ravnotežja (npr. erozija prsti). Na drugi strani se še vedno širijo plantažni nasadi, ki so jih v prejšnjem stoletju začeli uvajati evropski kolonialisti. Plantažne kulture so namenjene izključno izvozu. To pomeni, da kmetijske pridelke izvažajo, čeprav v državi številni prebivalci umirajo od lakote. Dohodek od prodaje plantažnih kultur pa je sila skromen glede na vloženo delo. Vzrok za to so nizke cene na svetovnem trgu ter posredniki, ki poberejo dobršen del dohodka. Poleg tega se cene kmetijskim pridelkom neprestano zmanjšujejo v primerjavi s cenami industrijskih izdelkov. V zadnjih 20 letih je cena kave na primer nihala med 27 centi in več kot enim dolarjem. Leta 1973 je kava dosegla ceno 115 centov, vendar so proizvajalci v Ugandi od tega dobili le 17 centov. Leta 1972 je izvozni proizvajalec banan v Kostariki za sodček nafte moral izvoziti 28 kg banan, leta 1980 pa že 420 kg. Ti podatki pomagajo razumeti, zakaj vsako minuto umre na svetu 28 ljudi zaradi lakote in zakaj je četrтина človeštva nezadostno hranjena.

Urbanizacija. Vse več prebivalstva si išče možnosti za preživljanje v mestih. Tako se v zadnjih treh desetletjih države v razvoju spopadajo z enim največjih problemov: urbanizacijo. Gospodarski položaj mest v državah v razvoju je pravi odsev gospodarskih razmer v teh državah. Industrija je izredno šibko razvita; ena od glavnih mestnih funkcij je upravna. Pomanjkanje delovnih mest in stanovanj ter večkrat administrativni ukrepi proti doseljevanju v mesta povzročajo nastanek barakarskih naselij na robu mest.

V črni Afriki so mesta sodoben pojav. Izjema je le sahelski pas, kjer so se že pred stoletji pod vplivom Arabcev razvila mesta. Kolonialisti so ustanavljali administrativno-vojaška središča z namenom, da obvladajo kolonialno ozemlje. Središče kolonije s sedežem kolonialnega upravitelja (običajno je bilo ob obali) se je začelo hitro razvijati, saj je prek njega potekala vsa povezava kolonije z matično (kolonialno) državo. To središče se je v primerjavi z ostalimi razvilo do take mere, da govorimo o pojavu prestolnic; vse najpomembnejše funkcije (uprava, banke, šolstvo, zdravstvo, delno industrija) so se zgostile v tem mestu, od koder so kolonialne države vplivale na kolonijo. Središča mest so

podobna središčem mest v gospodarsko razvitih državah. Tu so: banke, zastopstva tujih družb, hoteli, trgovine, upravna (vladna) četrt, stanovanjska četrt bogatih meščanov. Veliko teh dejavnosti je v rokah tujega kapitala. S politično osamosvojitvijo se funkcija mesta skoraj ni spremenila: kolonialno upravo je zamenjala domača uprava, glavne dejavnosti pa so še vedno odvisne od matičnih ustanov v tujini.

Za urbanizacijo v državah v razvoju sta značilni dve potezi: stopnja urbanizacije je zelo nizka (le majhen delež prebivalstva živi v mestih), rast mestnega prebivalstva pa je izredno hitra. Če črna Afrika še pred kratkim ni poznala mest, pa so v Latinski Ameriki in Aziji - kljub večtisočletni tradiciji - imela mesta šibko vlogo v družbenem razvoju. Še v 60-tih letih so bila največja mesta na svetu: New York, Tokio, London, Pariz pojem bogastva in izraz gospodarsko razvite družbe. Dve desetletji kasneje so jih zasenčila mesta v državah v razvoju zaradi svoje vrtooglave rasti. Verjetno je brez primere rast Ciudad de Mexica, ki je leta 1978 štel 14 milijonov prebivalcev, 15 let pred tem pa le dva milijona. To niso mesta blagostanja, ampak revščine.

Ekološki problemi. Skokovite družbenogospodarske spremembe v državah v razvoju povzročajo celo vrsto ekoloških problemov, ki ponekod grozijo s katastrofo.

Če bomo še naprej tako izrabljali zemljo kot danes, bomo v naslednjih 20 letih uničili skoraj tretjino obdelovalne zemlje na svetu. Podobno bomo do konca stoletja (pri sedanji stopnji krčenja) preostalo površino neizsekanega produktivnega tropskega gozda skrčili na polovico. V tropskih predelih je erozija čedalje močnejša. Zaradi nestabilnih prsti (lateriti) in obilnih padavin so tu tla veliko bolj izpostavljena eroziji kot v zmernem pasu. Gozdove ob rekah, ki varujejo pred prehudimi poplavi, domačini na široko uničujejo. Nomadi in polnomadi zaradi povečane potrebe po hrani pretirano pasejo na ekološko občutljivih sušnih in polsušnih območjih in uničujejo skromno vegetacijo, ki se izredno težko obnovi.

Načini odpravljanja nerazvitosti

Omenili smo že, da je ideja širjenja kapitalističnega gospodarstva kot izenačevalca gospodarskega razvoja doživela popoln propad. Z razvojem takega gospodarstva se namreč povečuje odvisnost nacionalnih gospodarstev od središč odločanja in s tem njihova ranljivost. Pot v gospodarski razvoj v državah v razvoju ne vodi prek slepega vključevanja v svetovni gospodarski sistem in prek povzemanja tujih vzorov. Države v razvoju so ugotovile, da se mora razvoj poroditi od znotraj, iz lastnih družbenih sil. Le neodvisen razvoj nacionalnih gospodarstev lahko da trdne temelje za oblikovanje pravičnega mednarodnega sistema.

Izhod iz krize je torej v novi poti gospodarskega razvoja. Svetovna kriza okolja je posledica dejstva, da je bil gospodarski razvoj v zadnjih dveh stoletjih usmerjen v rast, ki pomeni količinsko večanje materialne proizvodnje, in ne v razvoj, ki pomeni kakovostno izboljševanje človeškega znanja, produktivnosti in

medčloveških odnosov ter s tem temeljnih in strukturnih sprememb v družbi.

Prvotne zahteve po integriranem gospodarskem in ekološkem razvoju (imenovanem "eko-eko" razvoj) so se razvile v novo celovito in notranje povezano razvojno teorijo in strategijo. Ekologi ji pravijo "ekološki razvoj", sociologi "družbenogospodarski razvoj", drugi "drugačni razvoj", "razvoj, oprt na lastne sile", "integrirani razvoj", "samozadostni razvoj" itd. Bistvena poteza vseh pogledov je v tem, da je potrebno spoznati in upoštevati celovitost součinkovanja naravnih razmer z družbenogospodarskimi na določenem območju. Okolje ni sistem, ki bi živel svoje življenje, neodvisno od gospodarskega in političnega dogajanja, zato rešitve za krizo okolja ne moremo iskati le v novi "ekološki politiki" ali v izboljšani tehnologiji, pač pa v novi obliki gospodarskega razvoja. Tako je v zadnjih letih močno pridobila na veljavi ideja kolektivnega opiranja na lastne sile, ki zagovarja:

1. prekinitev obstoječih vezi odvisnosti, ki jih prek mednarodnega sistema vzdržujejo dominantne države;
2. vsestransko mobilizacijo domačih virov;
3. okrepitev sodelovanja z drugimi državami v razvoju;
4. preusmeritev razvojnih naporov od rasti proizvodnje k zadovoljevanju osnovnih družbenih potreb ljudskih množic.

Regionalizacija sveta na osnovi stopnje razvitosti držav

Poleg številnih tipologij držav je splošno razširjena delitev držav na razvite države in države v razvoju. Med obema skupinama pa ne moremo potegniti jasne meje. V prvo skupino držav uvrščamo visoko razvite kapitalistične države ter socialistične države. Še bolj kot ta skupina držav je pestra druga, ki jo označujemo tudi kot "Jug", zato jo je treba nadalje členiti. Ena od tipologij takole deli države v razvoj:

- a) Naftne države, ki so zaradi svojega bogastva v kratkem času dosegle pomembne uspehe pri posodabljanju gospodarstva, po drugi strani pa je v nekaterih državah družbenogospodarski položaj podoben tistim v drugih revnih državah v razvoju (Iran).
- b) Države, ki se hitro industrializirajo, s tem pa doživljajo hitre družbenogospodarske spremembe in spremembe v prostorskem razvoju (Brazilija, Malezija, Turčija, deloma Indija in Mehika).
- c) Države, ki se močno industrializirajo in so dosegle pomembno mesto v mednarodni delitvi dela, posebno (bolje izključno) v nekaterih gospodarskih panogah (Južna Koreja, Tajvan, Singapur, Hong Kong).
- d) Države, ki so sposobne zagotoviti lasten razvoj ob delni pomoči tujih držav (Zambija, Gabon, Peru).
- e) Najrevnejše države, ki jih je OZN spoznala za nesposobne, da bi se same izvile iz nerazvitosti. Po podatkih svetovne banke je 30 držav, v katerih dohodek na prebivalca ne preseže 250 dolarjev na leto, kar štejemo za "prag revščine"

(Bangladeš, Somalija, Etiopija, Čad itd.).

Predstavljena tipologija držav sloni predvsem na gospodarskih kazalcih, zato čutimo, da ne ustreza povsem geografskim potrebam. V veliko pomoč nam je lahko še vedno tradicionalna geografska delitev sveta na kontinente, ki jo izboljšamo z delitvijo na šest kulturnih regij (območja, na katerih je razvoj slo- nel na opredeljenem sistemu vrednot, načinu življenja, ideološkem sistemu itd.): Indija, Jugovzhodna Azija, islamske države, osrednja Afrika, Latinska Amerika in Južni Pacifik. Te regije lahko postanejo osnova za delitev držav v razvoju na manjše enote.

Izbrana literatura

1. Bilten. Center za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju, Ljubljana.
2. Flisar E., Tisoč in ena pot. Obzorja, Maribor 1981.
3. Flisar E., Južno od severa. Obzorja, Maribor 1981.
4. Jambrek P., Od plemena do države. (Zambija). DZS, Ljubljana 1980.
5. Medved J., Afrika. FF, PZEG, Ljubljana 1978.
6. Medved J., Latinska Amerika. Univerza, Ljubljana 1972.
7. Ridjanović J., Brazil. Školska knjiga, Zagreb 1980.
8. Stanovnik J., Mednarodni gospodarski sistem. Od dominacije k enakopravnosti. DZS, Ljubljana 1982.
9. Vertot N., Nastaja nov zemljevid sveta. GO 23, 1-2, s. 38-49.